

*В. С. Резнік,
канд. соціол. наук*

*Volodymyr S. Reznik,
Ph. D. in Sociology*

ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ ТА ЕКОНОМІЧНА МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ: “ЗАХІД” ЧИ “СХІД”? (ФОРМУЛЮВАННЯ ГІПОТЕЗИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

The focus of the study is laid on the analysis of the expediency of sociological research of economic mentality of the Ukrainians as one of the grounds for social legitimacy and legitimation of private property in Ukraine. Economic mentality is defined as common for a certain social community economic psychological fundamentals, which enable management subjects to perceive, interpret and evaluate surrounding socio-economic reality in quite the same way. The analysis of the documents and the scientists' thoughts gave an opportunity to formulate the hypothesis of civilizational localisation of economic mentality of the Ukrainians taking into account first of all legitimacy/illegitimacy of private property. Within binary opposition “West” ? “East” Ukrainian mentality is localised in the following way: {“West”} North American (Canadian) mentality ? West European (German) mentality ? East European (Ukrainian) mentality ? Eurasian (Russian) mentality ? Asiatic mentality {“East”}.

Становлення цивілізованих ринкових відносин, соціальна злагода і стабільність неможливі без легітимності (прийняття/визнання громадськістю) приватної власності на чинники виробництва – робочу силу, капітал і землю. Донедавна соціально не-ефективний, непрозорий і подекуди протиправний перебіг приватизації в Україні зумовив низький рівень або й відсутність зазначеної легітимності. Негативні наслідки цього – залежність

новоутвореної приватної власності від влади, ризик політично зумовлених перерозподілів приватних активів, неможливість ефективного функціонування приватного капіталу, інвестиційна непривабливість країни та ін.

Невідповідність між (1) наявною і очевидною нагальною потребою суспільства у легітимності приватної власності, (2) дефіцитом знання передумов, особливостей, шляхів і засобів відповідної легітимації (формування

легітимності), а також (3) наявністю вагомих наукових передумов для отримання цього необхідного знання, що створені українськими та зарубіжними соціологами, можна кваліфікувати як актуальну наукову проблему. Спробою розв’язання даної проблеми може стати розробка соціологічної концепції легітимації приватної власності як одного із процесів забезпечення соціальних гарантій її недоторканності та соціетальної інтеграції загалом.

Теоретичні аспекти легітимації приватної власності опосередковано заторкнуті у працях С. Войтовича [1, с. 25–30], Є. Головахи і Н. Паніної [2, с. 6, 10]. Емпіричний соціологічний аналіз окремих виявів цього феномену – ставлення, орієнтацій, оцінок і намірів громадян України стосовно приватизації чинників виробництва – здійснювався у низці праць українських соціологів впродовж майже десятиліття. Але, попри вагомі здобутки в зазначених дослідницьких напрямках, практично не досліджувалась із соціологічної точки зору економічна ментальність українців як одна із підвалин соціальної легітимності та легітимації приватної власності в Україні.

В економічному сенсі ментальність – це спільне для членів певної соціальної спільноти своєрідне економіко-психологічне підґрунтя, що втілює соціально-психологічні наслідки попередніх географічних та історичних умов його життєдіяльності. Воно дає змогу суб’єктам господарювання певною мірою одноманітно сприймати, інтерпретувати та оцінювати навколишню соціально-економічну реальність. Завдяки спільній ментальності економічні контрагенти адекватно розуміють одне одного та діють відповідно до усталених упродовж історичного розвитку цінностей,

норм та взірців поведінки в різних соціально-економічних ситуаціях.

Останнім часом представники наукових та навколонукових (журналістських, політтехнологічних, політичних) кіл нашого суспільства при обговоренні питань приватизації, реприватизації, легітимності і легітимації приватної власності не раз вживають слова “Схід”, “Захід”, “ментальність”. Це не випадково, адже домінуючий у суспільстві тип власності є важливою ознакою цивілізаційної ідентифікації ментальності: “...з погляду відносин власності у всьому людстві, економіка країн складається з приватної власності громадян та державної власності. Відмінність між Заходом і Сходом – у домінуванні другої над першою на Сході і навпаки – на Заході” [3, с. 25]. Але разом з тим намагання цивілізаційно локалізувати економічну ментальність українців дуже часто ідеологічно, політично, соціокультурно та геополітично заангажовані. Ця обставина спонукає здійснити спробу науково коректної аналітичної локалізації зазначеної ментальності у межах континууму цивілізаційної бінарної опозиції “Захід” – “Схід” на підставі емпіричного соціологічного дослідження. Відтак завдання даної статті – формулювання гіпотези щодо цивілізаційної локалізації економічної ментальності українців з погляду насамперед на легітимність/нелегітимність для них приватної власності.

Почуття власника, легітимність/нелегітимність приватної власності як параметри економічної ментальності доречно розглядати у зв’язку з іншими її параметрами. У даному конкретному випадку можливий порівняльний аналіз двох документів – текстів інтерв’ю, що їх дали журналістам канадець українського походження [4, с. 198–

208] та росіянин українського походження [5]. У цих інтерв'ю цілеспрямовано заторкуються різні аспекти української етнічної ментальності. Найбільш порівнювані за змістом та

цікаві у даному контексті фрагменти відповідей інтерв'ююваних зведено у таблиці 1.

Майже 15-річна різниця у часі проведення обох інтерв'ю та

Таблиця 1

Оцінки окремих параметрів української ментальності

Петро Яцик, канадець українського походження (представник української діаспори Канади), власник будівельної фірми, мультимільйонер	Ігор Яковенко, росіянин українського походження (представник української діаспори Росії), головний науковий співробітник Інституту соціології РАН, доктор філософських наук
Джерела	
Руденко-Десняк А. Дом вдали от дома // Дружба народов. – 1991. – № 9. – С. 188 – 212.	Рожен О. Що для росіянина добре, те для українця – смерть // Дзеркалотижня. – 2004. – 9–15 жовтня. – № 40 (515). – С. 1, 17.
Ціннісна спрямованість свідомості: «ідеалізм ↔ реалізм»	
<p>«Не так вже й рідко, слухаючи людей, що їх не можна не вважати українськими патріотами, я дивувався і дивуюсь, наскільки нежиттєспроможні їх уявлення про життя... < >... Українці дуже любляють гордитися своєю культурою. Але якщо взяти до уваги розмитість, нереалістичність їх очікувань від життя, самозакоханість та відсутність доброзичливості..., надії на те, що хтось щось дасть, замість того щоби досягнути всього самому, ось і виходить, що ми хвалимося тим, чого інші соромляться... (с. 199)».</p> <p>«Ми намагаємося будувати духовне життя. Але ж Бог спочатку сотворив людину з глини, надав їй форми, а вже потім вдихнув в неї дух. І постала цілісність... А в нас нема ґрунту під ногами. Маленький вітерець – мотає як павутинку. Тому, що в нашому суспільстві – історично – не вистачає рівноваги між матерією і духом... < >...Про ґрунт під собою не турбуємося!...» (с. 206).</p>	<p>«Що писали російські слов'янофіли: для російської людини набагато важливіший закон духовний, і згадують про благодать, а для європейця важливіший закон зовнішній, тому для росіянина європейець — істота нижча, більш земна... Українець набагато прихильніший до земних цінностей цього світу. А росіянин сидить у домі, який протікає, і дружина в нього зігнута нуждою та важкою роботою, а він, випиваючи з другом, думає про небесний Єрусалим. А українець думає інакше: ось мій дім, моя сім'я, і треба, аби хата була справна, аби діти були нагородані та щоб я міг їм дати освіту. Українець занурений у життя, а не в емпіреї, не в мріяння, не в небесні Єрусалими, у майбутнє. Він відданий життю тут і тепер і більше налаштований його облаштувати» (с. 17).</p> <p>Усе-таки українець — людина більш європейська, він скоріше приймає реальність, навіть коли вона не подобається. Адже йому доводилося жити при поляках, турках, росіянах — жити не так, як хотілося, а як життя змушувало. У цьому сенсі він лабільніший. У ситуації, яку ми сьогодні переживаємо, ці риси працюють на нього» (с. 17).</p>

Соціальний масштаб мислення: “глобальність – локальність”	
<p>«Хлопчиком мені доводилося слухати наших дядьків. Зимою, коли й дрова не підеш рубати, вони збиралися і починали обговорювати світові проблеми. Вони все знали – який уряд в Італії і яка армія в Англії, і який де клімат. Як я дивувався їх мудрості! А потім мені довелося потрапити до Німеччини. Я побачив бауера – важкого, у тютюнових крихтах від тютюну для нюхання. Він майже нічого не знав про ті речі, про які міркували дядьки у моєму селі. Але що він знав точно – це як більше отримати пшениці з акра землі. І отримував він її на своїх пісках більше, ніж мудрі українці на своєму чорноземі. Знаємо все, крім того, що нам потрібне» (с. 199)</p> <p>“Мені (українці – В.Р.) часто пропонують: “Будемо союзниками, у мене – знання, у вас – гроші”. Але якщо знання людини мають практичну цінність, вона повинна мати гроші. Нема їх, значить дурень...</p> <p>... <>...Можна мати мудрість знання, але не мати розуму і тому домогтися мало, і можна досягнути більшого з меншим знанням, але з більшим розумом» (с. 200).</p>	<p>«...<>...Що потрібно росіянину? Його приваблює те, що лежить за обрієм, він прагне все підкорити... Так проявляється «російська вселюдина» у Достоевського. А як думає людина національно мисляча? Ось наш кордон, а за ним — їхні, а не наші, проблеми. Ось моя сім’я, моя хата, мої близькі... І моя мета — облаштувати свій світ. Це зовсім інший тип свідомості. Він виникає у результаті довгого національного розвитку...</p> <p>... <>...Що значить «моя хата скраю»? Це значить, що є українці, у них є свої, українські турботи, проблеми й інтереси, які полягають у тому, щоб стати нормальною східноєвропейською країною — такою, як Чехія, Словаччина, Литва, ввійти до цього клубу, вписатися, підняти життєвий рівень, мінімізувати розбіжності, змінити структуру економіки, ментальність. У цьому наш інтерес, у цьому наші проблеми. Так, є й інші проблеми, приміром, боротьба вірменів і азербайджанців щодо Карабаху. Це справді проблема, але вона не наша, і нехай стосовно цього болить голова в них» (с. 17).</p>
Багатство і приватна власність: “соціальна легітимність – нелегітимність”	
Підприємництво і торгівля як спосіб життя: “прийнятність – неприйнятність”	
<p>«Наскільки я знаю історію, коли Київська Русь була сильною, княгиня Ольга, їдучи до греків, брала із собою не художників, не літераторів, не академіків, а дружинників та купців. А із занепадом Київської держави, коли вона потрапила під окупацію різних племен – литовців, поляків та інших, змінилися наші традиції та звичаї, спосіб мислення керівних людей – чи то церковних, чи то світських, – і торгівля, промисловість стали вважатися чимось низьким. “Я вийду заміж за бідного, не за багатого” – таких романтичних пісень дуже багато. Тільки бідняк може бути чесним! Ви йдете до української церкви і чуєте промову священника, що багатому потрапити на небо важче, ніж верблуду пройти крізь вушко голки.</p>	<p>«Модель світу задається мовою. І якщо ти говориш російською мовою, то стаєш росіянином за глибинними засадами психіки...</p> <p>... <>...у російській мові «частная собственность» — це частина, відрубна від цілого, частка, що відкололася. А «приватна власність» говорить зовсім про інше. От вам ще один приклад, який підтверджує відмінності менталітету... Мова не є нейтральною моделюючою системою. У мові моделі космосу переломлюються по-різному. Хочеш зберегти космос своїх предків і залишитися самим собою — бережи свою мову» (с. 17).</p>

... <>...Хто більше продукує, більше отримує. Але це суперечить нашим уявленням про багатство! І українців у бізнесі мало.

І народжені тут канадці українського походження успадкували уявлення старших. Їдять канадський хліб, виростають із канадськими дітьми, а все думають: фахівець із освітою – вище, підприємець, підприємництво – нижче. Серед нас є лікарі, адвокати, інженери (причому невисокого рівня), бізнесменів майже нема. Скільки разів я казав: “Наш ворог – не поляки, москалі чи мадяри, а прислів’я: “Вчися синцю, щобись не робив”... Багато вчаться, щоб не працювати...” (с. 202–203).

«... <>...Така наша ментальність. Спокою шукаємо, а спокій – смерть» (с. 205).

«Не слід елементарно проектувати деякі конфесійно задані релігійно обставини на ментальність. Твердження на кшталт — росіяни й українці православні, тому вони однакові — неправильне. Греки також православні. Але візьмімо грецьку культуру: торгівля тут — нормальне заняття. А для росіянина торговець — людина підозріла. У його очах усі купці — злодії... <>...

Українець сприймає торгівлю як більш легальне заняття й більш припустимий спосіб життя. Це дуже істотний момент. Приміром, для татарина торгівля — гідне заняття, бо Пророк був небожем купця. У мусульман на торгівлю є санкція суто релігійна. До того ж ці народи торгували тисячоліттями — хто на караванних шляхах, хто інакше. А росіяни, котрі переважно жили чи в лісах, чи додержавним життям, не сприймали ринок — для них це традиція периферійна. Звісно, у когось із росіян із торгівлею справа виходила, але це не проникло в усю культуру» (с. 17).

відмінності у роді занять інтерв’ююваних (канадець — бізнесмен, що апелює до життєвого досвіду; росіянин — науковець, що відштовхується від наукових фактів) — вади порівняльного аналізу цих думок та міркувань. Але з огляду на епохальний, історичний характер мінливості ментальності зазначеною різницею у часі можна знехтувати. І попри фахові і соціальні відмінності, інтерв’юювані мали можливість спостерігати на побутовому рівні життєдіяльність українців поза Україною — у Канаді й у Росії, а також порівнювати їхні ментальні властивості із ментальними властивостями пануючих етнічних спільнот цих країн — канадців-англосаксів і росіян. Інтерв’ювані — представники (до певної міри), “західного” і “східного”, суспільств. Відтак очевидно, що канадець оцінює українську ментальність

на тлі канадської ментальності, росіянин — відповідно, на тлі російської ментальності. За всіма виділеними критеріями — за ціннісною спрямованістю свідомості, соціально масштабом мислення, прийнятністю чи неприйнятністю підприємництва як способу життя, соціально легітимністю/нелегітимністю багатства чи приватної власності — ці оцінки діаметрально протилежні. Крізь призму канадської ментальності українці ідентифіковані як жалюгідні ідеалісти з розмитими і нереальними очікуваннями від життя, що занурені у марні духовні шукання, рефлексують політичні і кліматичні проблеми європейського масштабу й одночасно неспроможні розпорядитися наявними власними інтелектуальними і матеріальними ресурсами, як люди, що сприймають багатство як соціально і

морально нелегітимну цінність і для яких неприйнятне підприємництво як спосіб життя. А поряд з росіянами українці виглядають навпаки – приземленими реалістами із чіткими життєвими пріоритетами, здатними вижити в різних соціально несприятливих умовах, ментально центрованими на сімейних і національних інтересах, а не на зовнішніх “заобрійних” об’єктах і проблемах, як люди, для яких більш прийнятна торгівля як вид підприємництва і цілком терпима (легітимна) приватна власність (саме як “приватна”, а не “частная”). Помітно, що «портрет українця», “змальований” канадцем, у деяких рисах нагадує «автопортрет росіянина». У той же час росіянин приписує українцям продуктивні ментальні властивості, що їх наявність в останніх заперечує канадець. Іншими словами, для канадця українці – «східні» люди, а для росіянина – навпаки, «західні». Така взаємовиключність оцінок є підставою для приблизної умовної локалізації економічної ментальності українців у середній зоні цивілізаційного континууму «Схід» – «Захід».

На користь припущення про доцільність саме такої локалізації свідчать думки ряду учених. Так, у деяких аспектах до порівняльних оцінок ментальності росіян і українців, даних І. Яковенком (див. табл. 1), змістовно близькі аналогічні порівняльні оцінки, що належать Ю. Пахомову. Наприклад, ця змістовна близькість характерна оцінкам сприйняття українцями приватної власності: “Тут (в Україні – В.Р.) більшою мірою, ніж у Росії, набула розвитку і сприйняття приватна власність, менш обтяжливим та швидкоплинним було кріпосництво. Соціальні відносини характеризувалися більшою демократичністю» [6,

с. 234–235]. Однак, не настільки однозначною, як думка І. Яковенка (див. табл. 1), є думка Ю. Пахомова стосовно підприємницького потенціалу обох народів: «Візьмімо не менш важливий для обох країн процес формування бізнесу. Українець, звичайно ж, поступається росіянину в розмаху й у здатності концентрувати енергію на малому відрізку часу. Але зате він виграє в малому, а також у налагодженні трансформацій, що вже відбулися, в господарській дисципліні, старанності, методичності» [6, с. 235]. Загалом ці помічені риси українця – більш виражене почуття приватного власника, демократичність, господарська дисципліна, старанність, методичність – свідчать про локалізацію його економічної ментальності ближче до Європи, «Заходу» (порівняно із росіянином).

Якщо І. Яковенко позитивно, як переваги оцінює реалізм і лабільність українців, що сформувалися в умовах відсутності національної державності (див. табл. 1), то Ю. Пахомов вважає, що в нерівних умовах напруженої взаємодії української культури з культурами панівних народів сформувалися вражаючі самолюбство українців їхній конформізм, пристосовництво, комплекс неповноцінності. У кінцевому підсумку «усе це (як у Росії – пияцтвом і розгулом) в Україні компенсується культом побутовлаштування (і в Росії краще облаштовані села – українські), гедонізмом («валяться самі в рот галушки») і націоналістичним гонором» [6, с. 235]. Як бачимо, ментальна риса українців – горезвісна схильність до побутовлаштування («моя хата»), помічена і І. Яковенком, і Ю. Пахомовим. Перший інтерпретує її як рису свідомості, що виникла в результаті тривалого національного роз-

витку, як ментальну властивість, близьку до типово «західного» кредо «мій будинок – моя фортеця» (див табл. 1). А другий розглядає цей культ як свого роду компенсаторний елемент національного механізму психологічного захисту. У той же час із приводу українського націоналістичного гонору Ю. Пахомов відзначив, що «казку про себе як про Іванка-дурника українець (на відміну від схильного до приниження росіянина) не складе» [6, с. 235]. В українських народних казках, у порівнянні з російськими, менше героїв, що у повсякденних і критичних ситуаціях покладаються на допомогу всіляких надприродних сил (“по щучому велінню, по моему хотінню...”), і більше персонажів, що використовують особисті ресурси (“Івасик-телевик”, “Котигорошко”, “Мудра дівчина”, “Цап та баран”). Це теж прояв ментальних відмінностей двох народів у рамках опозиції «ідеалізм – реалізм». Адже, як відомо, “казка – ложь, да в ней намек, добрым молодцам – урок!”.

Причини відмінностей економічної ментальності росіян і українців полягають у різних історичних долях обох народів після остаточного розпаду Київської Русі в результаті її завоювання монголо-татарами. Білоруські й українські землі незабаром після цього ввійшли до складу литовської і польсько-литовської держави, а росіяни зуміли зберегти свою державу під протекторатом Золотої Орди. Кілька сторіч росіяни були під більш могутнім соціокультурним впливом «Сходу», а білоруси й українці – «Заходу». А. Бурганов звернув увагу на ще одну важливу обставину: «Держава (Московська – В. Р.) ж з часів Івана Грозного стала на імперський шлях розширення країни, постійно промишляючи захопленнями все нових народів і

їхніх територій. (У тисячолітній історії Росії 220 років пішло на війни, у ряді яких чимало було багаторічних і руйнівних)... ..державі потрібний був народ-воїн, легкий на підйом, готовий за першим закликком рушити з місця, йти в похід, на війну, а не прив'язаний до землі власник. Одна справа – керувати голотою нещадимою, інша – хазяїном, що твердо стоїть на ногах і піклується про своє господарство» [3, с. 18–19]. Функціональним у Росії при цьому виявилися кріпосництво, що зберігалось тут довше, ніж будь-де в Європі.

Одночасно, у XVI – середині XVII ст., на українських землях у складі польсько-литовської держави відбувалася соціальна генеза козацтва. Причому, у першу чергу, як виробничо-трудового, а потім уже – військового стану [9, с. 40]. Першопочаткова й споконвічна його мета – не війна, а вільна праця на вільній землі. Соціальна база козацтва – люди, що рятувалися від польського феодального гніту переселенням на безлюдне південно-східне «прикордоння» України. Ризикуючи життям, вони обживали пустища й училися самостійно захищати своє життя, волю і плоди виснажливої праці від ногайських і кримських татар, що промишляли грабежами і работоргівлею. В. Смолій і В. Степанков стверджують, що: 1) “тут (на півдні і сході України – В.Р.) виникло нове за типологією господарство, що ґрунтувалося на засадах приватної власності і вільної праці вільної людини” [7, с. 51], “господарство якісно нового типу, яке виходило за межі середньовічної цивілізації, – фермерського” [7, с. 40]; 2) “козаки, покозачені селяни й міщани, слобожани, на відміну від закріпаченого населення, становили якісно інший психологічний тип особис-

тості, ментальність якої формувалася й ґрунтувалася на основі інстинкту свободи. Саме особиста свобода виступала для них альфою й омеґою їхнього способу життя, мислення, поведінки” [7, с. 53]. Ці стихійні колонізаційні процеси за формою, змістом і результатами багато в чому нагадують відому колонізацію “Дикого Заходу” Америки: їх ініціаторами і суб’єктами були не влада (держава), а суспільство (люди). У підсумку кардинальне антагоністичне протиріччя в соціально-економічному розвитку України – зіткнення інтересів польської феодалної фільварково-панщинної системи господарювання з інтересами нового, за сутністю буржуазного, козацького способу господарювання – стало головною причиною Української національної революції XVII ст. (1648–1676 рр.) і створення Української козацької держави.

Одночасний розвиток двох суспільств у зазначений період відрізняється тенденціями: якщо в російському суспільстві держава і політика домінували над економікою, то в українському – вони буквально постали з потреб останньої. Ці історичні відмінності відбилися на ментальних відмінностях. Імперський і національний шляхи поступу, різні географічні, геополітичні і соціокультурні чинники наклали, відповідно, різні відбитки на економічну ментальність народів. Чітко ідентифікував ці відмінності вже цитований (див. табл. 1) І. Яковенко, який підкреслює, що “росіянинові притаманне східне, азіатське в його дусі, у традиціях, звичках” і “росіяни – євразійці”, тоді як українець – “значно меншою мірою євразієць”, а ще швидше “європеєць, нехай і периферійний” [5, с. 17]. У даному випадку ментальність українців

аналітично локалізована у межах бінарної цивілізаційної опозиції “Захід” – “Схід” таким чином: периферійна європейська (*українська*) ментальність – євразійська (*російська*) ментальність – азіатська ментальність.

Необхідно врахувати також ментальні відмінності українців від канадців та німців, що на них наголошував П. Яцик (див. табл. 1). Але при цьому слід мати на увазі неоднозначність і умовність рамкових понять “Захід” і “Схід”. Як “Захід”, так і “Схід” ментально неоднорідні. В. Шемятенков стверджує, що, незважаючи на спільні витоки північноамериканської і західноєвропейської економічних систем (християнська мораль, інститут приватної власності, інтенсивний спосіб господарювання, природне право і раціоналістичний індивідуалізм), згодом напрямки їх розвитку істотно розійшлися. Якщо в Північній Америці всі ці засади зазнали істотної модернізації під впливом специфічного географічного і соціального середовища в бік більш вираженого індивідуалізму, то в Західній Європі індивідуалізм і приватна власність набули більш складного соціального і культурного змісту, зумовленого значним впливом держави на економіку [8, с. 9–11]. Відтак є підстави виділяти окремо північноамериканську і західноєвропейську економічні ментальності. У цьому випадку ментальність українців аналітично локалізована у межах бінарної цивілізаційної опозиції “Захід” – “Схід” таким чином: північноамериканська (*канадська*) ментальність – західноєвропейська (*німецька*) ментальність – східноєвропейська (*українська*) ментальність.

Якщо узагальнити ці дві наведені локалізації, то гіпотеза щодо цивілізаційної ідентифікації економічної ментальності українців з погляду на-

самперед на легітимність/нелегітимність для них приватної власності набуде такого вигляду: {"Захід"} північноамериканська (канадська) ментальність – західноєвропейська (німецька) ментальність – східноєвропейська (українська) ментальність – євразійська (російська) ментальність – азіатська ментальність {"Схід"}.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку слід пов'язувати із емпіричною верифікацією сформульованої гіпотези на підставі вторинного аналізу даних соціологічного опитування експертів "Економічна культура населення України. Думки та міркування експертів", проведеного співробітниками відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України у 2005 р.

1. *Войтович С.О.* Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність. – К., 1998.
2. *Головаха Є., Паніна Н.* Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5–22.
3. *Бурганов А.Х.* Философия и социология собственности: русские и татарские реалии. – М.: РГГУ, 2004.
4. *Руденко-Десняк А.* Дом вдали от дома // Дружба народов. – 1991. – № 9. – С. 188–212.
5. *Рожен О.* Що для росіянина добре, те для українця – смерть // Дзеркало тижня. – 2004. – 9–15 жовтня. – С. 17 (<http://www.zn.kiev.ua/ie/show/515/48009/>).
6. *Пахомов Ю.* Сравнительный социогенез и управляемость экономическими и социальными процессами в Украине и в России // Общество и экономика. – 2001. – № 11–12. – С. 233–238.
7. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). // Україна крізь віки. У 15 т. – Т. 7. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999.
8. *Шемятенков В.Г.* Западноевропейский капитализм – век XXI // Современная Европа. – 2004. – № 2. – С. 5–18.

Подано до редакції 29.11.2005 р.